

Элементарнае чаргаванне: з вопыту прымянення тэорыі альтэрнацый да матэрыялу беларускай мовы

Н.М. ГАРДЗЕЙ

У артыкуле прадстаўлена інтэрпрэтацыя некаторых элементарных чаргаванняў, якія назіраюцца перш за ўсё ў сферы дзеяслоўнай парадыгматыкі сучаснай беларускай мовы. Змест артыкула накіраваны на абгрунтаванне палажэння аб тым, што ідэнтыфікацыя сістэмных элементарных альтэрнацый не можа быць адвольным даследчыцкім актам – яна павінна абапірацца на лінгвістычную тэорыю чаргаванняў.

Ключавыя словы: элементарнае чаргаванне, вар'іраванне (мадыфікацыя) марфемы, глыбінная структура марфемы, усячэнне, нарашчэнне.

The article presents the interpretation of some elementary alternations that are observed in the sphere of the verb paradigmatics of the modern Belarusian language. The content of the article is aimed at substantiating the statement that the identification of systemic elementary alternations cannot be an arbitrary research act – it must be based on the linguistic theory of alternations.

Keywords: elementary alternation, morpheme variation (modification), deep morpheme structure, truncation, extension.

Кардынальным паняццем марфаналогіі і асноўным марфаналагічным сродкам узаемапрыстасавання марфем у структуры словаформ беларускай мовы – мовы фузійнага тыпу – з'яўляецца **чаргаванне (альтэрнацыя)**. У сучасным мовазнаўстве чаргаванне разглядаецца як з'ява замяшчэння адных адзінак плана выражэння (фанем, марфанем або іх паслядоўнасцей, радзей – супрасегментных адзінак) іншымі адзінкамі ў межах адной і той самай марфемы, якое адбываецца паводле пэўных правілаў. Лінгвістычнае прадстаўленне чаргаванняў звязана з шэрагам праблем, такіх як выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў, дыферэнцыяцыя чаргаванняў і іншых сродкаў марфемнага вар'іравання, вызначэнне характару абумоўленасці чаргавання і яго статусу ў моўнай сістэме, вызначэнне кірунку чаргавання, выяўленне ступені прадуктыўнасці і рэгулярнасці чаргаванняў, вызначэнне тыпаў і функцый чаргаванняў. Падставай для вырашэння гэтых праблем з'яўляецца тэорыя чаргаванняў. Асноўныя палажэнні гэтай тэорыі ў рускім мовазнаўстве былі сфармуляваны ў працах І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, І.А. Мельчука, Ю.С. Маслава, С.М. Галстой [1], [2], [3], [4]. Кароткае, але інфармацыйна насычанае выкладанне данай тэорыі прадстаўлена ў «Лінгвістычным энцыклапедычным слоўніку» [5, с. 580–581], а таксама ва ўніверсальнай навукова-папулярнай он-лайн энцыклапедыі «Кругосвет» [6]. Мэта гэтага артыкула – прадэманстраваць прымяненне тэорыі чаргаванняў да фанемных альтэрнацый, што рэалізуюцца ў марфемах беларускай мовы. Паслядоўнае прымяненне тэорыі чаргаванняў да фактаў фанемнага вар'іравання марфем у некаторых выпадках прыводзіць да пераасэнсавання гэтых фактаў і перагляду іх лінгвістычнай інтэрпрэтацыі, прадстаўленай у граматычных апісаннях сучаснай беларускай мовы.

Элементарнае чаргаванне фанем – гэта фанемная пара, кампаненты якой у межах адной і той самай марфемы ўступаюць у адносіны замяшчэння, абумоўленыя пазіцыяй данай марфемы адносна іншых марфем у структуры слова. Унутрымарфемныя элементарныя альтэрнацыі, узнікненне якіх нельга патлумачыць фаналагічным кантэкстам, разглядаюцца, як правіла, у якасці прадмета марфаналогіі. Напрыклад, у «Слоўніку беларускай мовы»-87 [7] фіксуюцца словы *лакэй*, *жакэй*. Іх фаналагічнае афармленне сведчыць аб тым, што спалучэнне фанем *-к'эй* у пазіцыі канца слова не пярэчыць законам фанемнай сінтагматыкі сучаснай беларускай мовы. Аднак ёсць і такія словаформы, у фінальнай частцы якіх гэта спалучэнне фанем не дапускаецца, напрыклад, словаформы вышэйшай ступені параўнання прыслоўя, параўн.: *свётла* – *святлэй*, але *хутка* – *хутчэй* (не **хуткэй*). Пры тлумачэнні чаргавання *цвёрдая заднеязычная к ~ шыпячая ч* у выпадку *хутка* – *хутчэй* мы гаворым пра тое, што гэта чаргаванне рэгулярна адбываецца ў аснове прыслоўя пры ўтварэнні формы

кампаратыва з дапамогай суфікса *-эй* (параўн. таксама: *лёгка – лягчэй*). Той факт, што пры тлумачэнні мадыфікацыі асновы прыслоўя мы апелюем не да якасці галоснай фанемы пярэдняга рада *э*, а да марфемнай структуры і граматычна-дэрывацыйнай характарыстыкі словаформы, унутры якой адбываецца чаргаванне *к ~ ч*, і ёсць сведчаннем таго, што перад намі элементарная, абумоўленая марфаналагічнай пазіцыяй альтэрнацыя, на рэалізацыю якой уплывае як план выражэння (экспанент), так і план зместу суфікса *-эй*.

Выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў. У апісанні марфаналогіі беларускай мовы, як і ў апісаннях іншых моў з развітымі марфаналагічнымі характарыстыкамі, прадугледжваецца прадстаўленне па магчымасці поўнага рэстру элементарных чаргаванняў фанем, што спадарожнічаюць працэсам словазмянення і дэрывацыі слоў розных часцін мовы. Аднак гэта задача зусім не трывіяльная. Асноўная цяжкасць, з якой сутыкаецца марфанолаг пры вызначэнні элементарных альтэрнацыйных пар, – гэта выяўленне фаналагічнага субстрату даных марфаналагічных адзінак. Напрыклад, пры аналізе парадэгмы дзеяслова *спаць* выяўляецца фанемны рад: *п* (*спаць*) ~ *п'* (*спяць*) ~ *пл'* (*сплю*). Аднак якія фанемныя пары лічыць элементарнымі чаргаваннямі: *п ~ п'* (*спаць ~ спяць*) і *п' ~ пл'* (*спяць ~ сплю*) ці *п ~ п'* (*спаць ~ спяць*) і *п ~ пл'* (*спаць ~ сплю*)? Аналагічная праблема ўзнікае пры выяўленні элементарных чаргаванняў у парадэгме назоўніка *дзень*, дзе ў сярэдзіне асновы рэалізуецца фанемны рад *е* (*дзень*) ~ *ө* (*дня, дні*) ~ *о* (*дзён*). У такой сітуацыі можна лічыць элементарнымі як чаргаванне *е ~ ө* (*дзень ~ дня*) і вакалічную альтэрнацыю *е ~ о* (*дзень ~ дзён*), так і чаргаванні *е ~ ө* (*дзень ~ дня*) і *ө ~ о* (*дні ~ дзён*).

Выяўленне элементарных чаргаванняў у сістэме мовы залежыць перш за ўсё ад таго, як прадстаўляюцца марфалагічныя і словаўтваральныя адносіны паміж тымі словаформамі, экспаненты якіх утрымліваюць пераменныя фаналагічныя сегменты. А гэта значыць, што ў ідэале прадстаўленне сістэмных элементарных чаргаванняў павінна абапірацца на экспліцытныя і несупярэчлівыя апісанні марфалагічнай і словаўтваральнай дэрывацыі і абгрунтаваныя такімі апісаннямі. Данае палажэнне разглядаецца ў сучаснай марфаналагічнай тэорыі як найважнейшы прынцып ідэнтыфікацыі элементарных фанемных альтэрнацый [4, с. 72]. Зыходзячы з гэтага прынцыпу, трэба, відаць, прызнаць, што ў парадэгме дзеяслова *спаць* адбываюцца элементарныя чаргаванні *п ~ п'* і *п' ~ пл'*, а ў парадэгме назоўніка *дзень* – чаргаванні *е ~ ө* і *ө ~ о*¹.

Яшчэ адзін важны прынцып выяўлення элементарных альтэрнацый – гэта патрабаванне **натуральнасці** чаргавання: яно не павінна пярэчыць тым гістарычным працэсам, якія адбываліся ў сістэме мовы на працягу яе развіцця. Гэта значыць, што пры выяўленні элементарных альтэрнацый неабходна ўлічваць факты дыяхраніі [8]. Так, напрыклад, інтэрпрэтацыя мадыфікацыі каранёвай марфемы ў парадэгме дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа *прыняць ~ прымуць*, *выняць ~ вымуць*, *успрыняць ~ успрымуць* у некаторых апісаннях марфаналогіі беларускай мовы мае вынікам чаргаванне *ня ~ м* [9, с. 260]. Аднак недастаткова толькі зафіксаваць такую альтэрнацыю, неабходна яшчэ і патлумачыць яе, таму што чаргаванне з фаналагічным субстратам *ня ~ м*, па-першае, не ўспрымаецца як натуральнае для беларускай мовы, у марфемах якой рэалізуецца, як правіла, вакалічныя і кансанантныя чаргаванні, па-другое, ставіць пад сумнеў лексічнае адзінства словаформ у падобных парах: у гэтым выпадку трэба прызнаць, што каранёвыя марфемы ў аснове інфінітыва, напрыклад, *прыняць*, і ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу, напрыклад, *прымуць*, не маюць ніводнай агульнай фанемы, а гэта значыць, трэба прызнаць, што перад намі розныя словы з рознымі каранямі, а не граматычныя формы аднаго і таго самага слова, што, канешне ж, ненатуральна². Заўважым таксама, што спрошчаная інтэрпрэтацыя мадыфікацыі каранёвай марфемы ў выпадку *выняць ~ вымуць* не дае магчымасці патлумачыць прычыну парушэння літаратурнай нормы ў словаформах *выйму*,

¹Чаргаванні *е ~ ө* і *ө ~ о* ў гэтым кантэксце разглядаюцца толькі з пункту гледжання іх фанемнага субстрату, без уліку накіраванасці альтэрнацый.

²Лексічнае адзінства словаформ у выпадках тыпу *прыняць ~ прымуць* у значнай ступені падтрымліваецца прэфіксам, які аказваецца асноўным носьбітам не толькі граматычнага, але і лексічнага значэння.

выйме, *вынімі*, якое дастаткова пашырана ў маўленні, прычым нават у маўленні аўтарытэтных асоб, напрыклад: *Бо што спісана пяром, не выйме і сякера* (Я. Колас); *Тады хоць сэрца вынімі* (Н. Гілевіч) [10, с. 180].

Вядома, што на фанемную структуру і фанемны субстрат каранёвых марфем асноў дзеясловаў падкласа Б VI непראдуктыўнага класа паўплывала мноства дыяхранічных фактараў: лёс спалучэнняў *галосная + насавая зычная* ў сітуацыі дзеяння закону адкрытага склада, узнікненне насавага галоснага і іх дэналізацыя; лёс рэдукаваных галосных, якія або зніклі з марфемных структур, або перайшлі ў галосныя поўнага ўтварэння; лёс спалучэнняў зычных са спрадвечна мяккім зычным гукам [й], або ятацыя; перараскладанне марфемнай структуры вытворных прыставачных словаформ; дзеянне закону аналогіі ў фаналагічнай пабудове марфем. Пад уздзеяннем гэтых фактараў адбылося фармальнае распадабненне асновы інфінітыва і асновы цяперашняга (будучага простага) часу дзеясловаў падкласа Б VI непראдуктыўнага класа [11]. У такой сітуацыі дакладнае і поўнае апісанне элементарных фанемных альтэрнатыв магчыма толькі праз прымяненне ў марфаналагічным аналізе некаторых марфаналагічных абстракцый, у прыватнасці, экспліцытных «глыбінных» структур моўных знакаў, якія ўтрымліваюць фанемныя сегменты, «прыхаваныя» ў сучасных беларускіх словаформах вынікамі пэўных фармальных мадыфікацый і таму «аддаленыя ад непасрэднай фанетычнай рэчаіснасці» [12, с. 53], але абгрунтаваныя як з пункту гледжання дыяхраніі, так і з пункту гледжання сінхронных сістэмна-структурных сувязей паміж моўнымі знакамі. Апора на гэты прынцып дазваляе прадставіць глыбінную структуру звязанага караня дзеясловаў *прыняць*, *выняць*, *успрыняць* як паслядоўнасць марфем —{й#м}³, што абгрунтоўваецца гістарычна: даныя дзеясловы, як і ўсе дзеясловы падкласа Б VI непראдуктыўнага класа⁴, паходзяць ад праславянскага дзеяслова *jьmO*, *eti* [13, с. 80]. У сучаснай беларускай мове паводле фаналагічнага субстрату найбольш блізкай да глыбіннага караня аказваецца каранёвая марфема асновы будучага простага часу, а не асновы інфінітыва: *прымуць* – *прыняць*, *вымуць* – *выняць*, *успрымуць* – *успрыняць*. Па гэтай прычыне іменна аснову будучага простага часу мы лічым марфаналагічна зыходнай у парадыхмах названых дзеясловаў. Аналіз фармальных мадыфікацый глыбіннай каранёвай марфемы дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць* прыводзіць да выяўлення наступных элементарных альтэрнатыв, што спадарожнічаюць асноваўтварэнню адзначаных дзеясловаў у сучаснай беларускай мове.

1) У фінальнай частцы формаўтваральных асноў дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць* адбываецца **кансанантнае чаргаванне м ~ о**. У лінгвістычных апісаннях гэта чаргаванне можа быць прадстаўлена таксама як з’ява нарашчэння фанемы *м* у аснове цяперашняга (будучага простага) часу. Аднак з пункту гледжання дыяхраніі насавая *м* у зыходзе формаўтваральнай асновы цяперашняга (будучага простага) часу з’яўляецца гістарычна першаснай (яна ўваходзіла ў склад спалучэння *галосная + насавая*) і яе захаванне перад флексіяй на галосную фанему ў асабовых дзеяслоўных формах не прэрэчыла закону адкрытага склада, у той час як перад прыкрытай флексіяй інфінітыва насавая *м* паводле таго ж самага закону ўжо не магла рэалізавацца і спачатку ўвайшла ў склад насавай галоснай, а потым і зусім знікла з экспанента асновы інфінітыва. Чаргаваннем *м ~ о* маркіруюцца парадыхмы ўсіх без выключэння дзеясловаў падкласа Б VI непראдуктыўнага класа: *абнімуць* ~ *абняць*, *зоймуць* ~ *заняць*, *возьмуць* ~ *узяць*. У сучаснай беларускай мове рэалізацыя зычнай фанемы *м* у аснове цяперашняга (будучага простага) часу дзеясловаў падкласа Б VI непראдуктыўнага класа адпавядае асноўнаму правілу пабудовы дзеяслоўных структур, а іменна: адкрытая дзеяслоўная аснова

³Знак {#} (нулявая марфема) паказвае, што ў гэтым месцы экспанента глыбіннай каранёвай марфемы дзеясловаў падкласа Б VI непראдуктыўнага класа на паверхневым узроўні можа рэалізавацца як галосная фанема, напрыклад, *падымуць*, так і фаналагічны нуль, напрыклад, *зоймуць*.

⁴У падклас Б VI непראдуктыўнага класа ўваходзіць 24 дзеясловы (без уліку зваротных словаформ) са звязаным каранем *-ня-/-я-* у аснове інфінітыва: *абняць* – *абнімуць*, *адняць* – *аднімуць*, *выняць* – *вымуць*, *даняць* – *доймуць*, *заняць* – *зоймуць*, *зняць* – *знімуць*, *напяць* – *ноймуць*, *падняць* – *падоймуць*, *падняць* – *паднімуць* і *падымуць*, *папяць* – *поймуць*, *перазняць* – *перазнімуць*, *перапяць* – *пяроймуць*, *прапяць* – *проймуць*, *прыняць* – *прыноймуць*, *прыняць* – *прымуць*, *прыпадняць* – *прыпадымуць*, *прысупяць* – *прысунімуць*, *прыўзняць* – *прыўзнімуць*, *разняць* – *разнімуць*, *суняць* – *сунімуць*, *узняць* – *узнімуць* і *уздымуць*, *упяць* – *уймуць*, *успрыняць* – *успрымуць*; *узяць* – *возьмуць* [14].

не можа спалучацца з непрыкрытым афіксам. Паколькі ў субпарадыгмах цяперашняга (будучага простага) часу дзейнічаюць, як правіла, непрыкрытыя флексіі, дзеяслоўная аснова адпаведных словаформ павінна быць закрытай: *прым-у*, *прым-еш* і г.д.; *вым-у*, *вым-еш* і г.д.; *успрым-у*, *успрым-еш* і г.д.

2) У ініцыяльнай частцы формаўтваральных асноў дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць* адбываецца таксама чаргаванне зычных фанем *й* ~ *н'*, аднак яго рэалізацыя прыхаваная вынікамі наступных мадыфікацый каранёвай марфемы асновы цяперашняга (будучага простага) часу, а іменна, дыярэзай фанемы *й* і ўзнікненнем чаргавання *о* ~ *н'*. Тым не менш, сапраўднасць чаргавання *й* ~ *н'* пацвярджаецца яго відавочнасцю ў парадыгмах іншых дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа, параўн.: *дoймуць* ~ *даняць*, *зoймуць* ~ *заняць*, *пярoймуць* ~ *пераняць*, а прысутнасць фанемы *й* у глыбінных структурах каранёвых марфем асноў цяперашняга (будучага простага) часу *пры{й#м}уць*, *вы{й#м}уць*, *успры{й#м}уць* пацвярджаецца аднакаранёвымі словамі, напрыклад, *пры[й'о]мнік*, *вы[й'э]мка*, *успры[й'і]млівы*. З пункту гледжання дыяхраніі кампанент *й* чаргавання *й* ~ *н'* (з магчымай далейшай трансфармацыяй гэтага чаргавання ў альтэрнацыю *о* ~ *н'*) з'яўляецца гістарычна першасным. Кампанент жа *н'* у экспаненце каранёвай марфемы асновы інфінітыва ўзнік па аналогіі з вынікам перараскладання марфемных структур, якое спадарожнічала ўтварэнню словаформ з прыназоўнікамі на *-н* тыпу *сьн ими* → *сь ними*, *кьн имь* → *кь ним*. Як вядома, з цягам часу пратэза *н* з яе абавязковай палаталізацыяй перад каранем на *й-* пачала адбывацца і пасля іншых прыназоўнікаў, напрыклад, *на нихь* [15, с. 174], а таксама і пасля прэфіксаў, якія паходзяць ад адпаведных прыназоўнікаў. Варта заўважыць, што ў сучаснай беларускай мове ініцыяльная фанема *н'* у аснове інфінітыва дзеясловаў падкласа Б VI непрадуктыўнага класа, акрамя чыста структурных, прымае на сябе семантычныя (параўн.: *узяць* і *ўзняць*) і граматычныя функцыі. Так, рэгулярна маркіруюцца фанемай *н'* толькі інфінітыўныя асновы дзеясловаў закончанага трывання (за выключэннем *узяць*). У асновах жа будучага простага часу дзеясловаў закончанага трывання, а таксама ў асновах аднакаранёвых дзеясловаў незакончанага трывання фанема *н'* у пачатку караня можа:

– рэалізавацца, напрыклад: *адняць* – *адніму*, *аднімуць*; *адняць* – *аднімаць*;

– уступіць у адносіны замяшчэння з фанемай *й*, напрыклад: *заняць* – *займу*, *зоймуць*; *заняць* – *займаць*;

– уступіць у адносіны замяшчэння з **фаналагічным нулём**: *прыняць* – *прыму*, *прымуць*; *выняць* – *выму*, *вымуць*; *успрыняць* – *успрыму*, *успрымуць*; *падняць* – *падыму*, *падымуць* (але і *падніму*, *паднімуць*); *прыняць* – *прымаць*, *выняць* – *вымаць*, *успрыняць* – *успрымаць*, а таксама *падняць* – *падымаць* (параўн.: *пад [й'о]м*);

– уступіць у пазіцыйна не абумоўленыя і нерэгулярныя адносіны замяшчэння з фанемай *д*: *ўзняць* – *ўздыму*, *ўздымуць* (але і *ўзніму*, *ўзнімуць*); *ўзняць* – *ўздымаць*, *абняць* – *абдымаць* (але і *ўзнімаць*, *абнімаць*).

3) Нулявая марфанема {#} у сярэдзіне глыбіннай структуры каранёвай марфемы дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць* знаходзіць рознае фанемнае выражэнне ў аснове інфінітыва і ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу. У аснове інфінітыва яна прадстаўлена фанемай *а*, якая гістарычна з'яўляецца вынікам дэналізацыі насавай галоснай, а ў аснове цяперашняга (будучага простага) часу гэта марфанема рэалізуецца ў фанеме пярэдняга рада *і* (фанет. [ы]), якая, аднак, паглынаецца прэфіксам, што заканчваецца таксама на фанему *і* (фанет. [ы]). Па гэтай прычыне элементарная вакалічная альтэрнацыя *і* ~ *а* зацямняецца ў каранёвай марфеме формаўтваральных асноў дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць*: каранёвая фанема *і* не выяўляецца на паверхневым узроўні структуры асноў *прым-*, *вым-*, *успрым-*, якія ў сучаснай беларускай мове аказаліся вынікам словаўтваральнай гаплагогіі, або частковага накладання марфем, параўн.: *пры-(ы)м-уць*, *вы-(ы)м-уць*, *успры-(ы)м-уць*. Такая ж самая сітуацыя ў арганізацыі структуры караня назіраецца і ў адпаведных словаформах незакончанага трывання: *пры-(ы)м-а-ць* (параўн. са стараславянскай словаформай *приимати*, зафіксаванай, напрыклад, у «Старославянском словаре (по рукописям X–XI веков)» [16]), *пры-(ы)м-а[й'у]ць*; *вы-(ы)м-а-ць*, *вы-(ы)м-а[й'у]ць*; *успры-(ы)м-а-ць*, *успры-(ы)м-а[й'у]ць*. Зразумела, што накладанню прыставачнай і каранёвай марфем ва ўсіх гэтых выпадках папярэднічала выпадзенне ініцыяльнай каранёвай фанемы *й*.

Такім чынам, выяўленне элементарных альтэрнацый у некаторых выпадках аказваецца магчымым толькі ў выніку прыцягнення метадаў і працэдур дынамічнай марфаналогіі, у прыватнасці, звароту да такой марфаналагічнай абстракцыі, як **глыбінная структура** каранёвай **марфемы** дзеяслова, а таксама прызнання таго факта, што аснова інфінітыва не заўсёды з'яўляецца марфаналагічна зыходнай у дзеяслоўнай парадыгме. Натуральна, што ў сінхронным аспекце элементарныя альтэрнацыі $m \sim \theta$, $\theta \sim n'$ ($\leftarrow \dot{y} \sim n'$), $i \sim a$, выяўлення ў фінальнай, ініцыяльнай і медыяльнай частках каранёвай марфемы дзеясловаў *прымуць* ~ *прыняць*, *вымуць* ~ *выняць*, *успрымуць* ~ *успрыняць*, не з'яўляюцца пазіцыйна абумоўленымі – у сучаснай беларускай мове гэта выключна граматычныя чаргаванні, якія маркіруюць дзеяслоўную парадыгматыку паводле традыцыі.

3 праблемай выяўлення элементарных фанемных альтэрнацый звязана таксама **праблема іх атаясамлівання**. Пытанне заключаецца ў тым, ці можна лічыць адным і тым самым чаргаваннем, напрыклад, чаргаванне $k \sim \check{c}$, якое рэалізуецца:

- у адной і той самай марфеме, але ў розных сферах дэрывацыі – у парадыгме дзеяслова: *плак-аць* ~ *плач-уць* і ў словаўтваральнай пары: *плак-аць* ~ *плач*;
- у розных марфемах, але ў аналагічных парадыгмах: *плак-аць* ~ *плач-уць* і *клік-аць* ~ *кліч-уць*;
- у розных марфемах і ў розных парадыгмах: *плак-аць* ~ *плач-уць*, *рук-а* ~ *руч-н(ы)*, *лёгк-а* ~ *лягч-эй*.

Адказ на гэта пытанне вызначаецца наступнымі палажэннямі тэорыі чаргаванняў: а) немэтазгодна разглядаць у якасці асобнага кожнае элементарнае чаргаванне ў кожнай канкрэтнай марфеме; б) як адно чаргаванне мэтазгодна разглядаць такія тоесныя паводле фанемнага субстрату альтэрнацыі, якія рэалізуюцца ў розных марфемах, але ў тоесных пазіцыях і апісваюцца аднолькавымі правіламі [4, с. 72]. З гэтага вынікае, што прыведзеныя прыклады дэманструюць 4 альтэрнацыі, хаця і тоесныя паводле фаналагічнага субстрату, але розныя паводле функцыі і правілаў рэалізацыі: 1) $k \sim \check{c}$ (*плакаць* ~ *плачуць*, *клікаць* ~ *клічуць*); 2) $k \sim \check{c}$ (*плакаць* ~ *плач*); 3) $k \sim \check{c}$ (*рука* ~ *ручны*); 4) $k \sim \check{c}$ (*лёгка* ~ *лягчэй*).

Дыферэнцыяцыя чаргаванняў і іншых сродкаў марфемнага вар'іравання. Праблема выяўлення і атаясамлівання чаргаванняў у сучаснай беларускай мове ўскладняецца праблемай іх размежавання ад іншых сродкаў марфемных мадыфікацый. У традыцыйнай марфаналогіі марфемныя мадыфікацыі падзяляюцца на лінейныя (усячэнне, нарашчэнне, мена фіналей) і нелінейныя (чаргаванні) пераўтварэнні. Такі падыход не з'яўляецца, аднак, агульнапрынятым ў найноўшых апісаннях марфаналогіі натуральных моў, у якіх у паняцце **чаргаванне** ўключаюцца не толькі паняцце **мена фанем**, але і паняцці **ўсячэнне**, **нарашчэнне**, **метатэза** [2, с. 62–69], а таксама **склейка** і **разгортка** [6]. Уласна чаргаваннямі (менамі) называюцца чаргаванні віду $X \sim Y$, напрыклад, *рука* ~ *ручны*. Усячэнні і нарашчэнні разглядаюцца як альтэрнацыі віду $X \sim \emptyset$ і $\emptyset \sim X$, напрыклад, *пляту* ~ *плёў*, *заўтра* ~ *заўтрашні*. Метатэза – чаргаванне віду $XY \sim YX$ – сустракаецца рэдка. У сучаснай беларускай мове яна прадстаўлена адзінкавымі прыкладамі: *нервы* ~ *неўралогія*. Склеіка і разгортка – гэта чаргаванні віду $XY \sim Z$ і $X \sim YZ$. Прыкладам склейкі з'яўляецца чаргаванне $av \sim u$ у выпадках тыпу *каваць* ~ *куюць*, *сумаваць* ~ *сумуюць*. Прыкладам разгорткі з'яўляецца чаргаванне $o \sim av$ у санскрыце: *stotum* 'хваліць' ~ *stavana* 'пахвала'. Даволі часта склейкі і разгорткі разглядаюцца як камбінацыя (накладанне) чаргаванняў: $X \sim Z + Y \sim \emptyset$ і $X \sim Y + \emptyset \sim Z$ [6].

У працэсе апісання марфаналагічных сродкаў беларускай мовы даследчык, незалежна ад таго, якой класіфікацыі гэтых сродкаў ён прытрымліваецца, аказваецца перад неабходнасцю аддзяліць адзін сродак ад іншага і аргументаваць прынятае рашэнне. Гэта задача далёка не простая. Так, сцвярджэнне аб тым, што ў словаформах тыпу *біць* ~ *б'юць*, *піць* ~ *п'юць* рэалізуецца мена фанем $i \sim \dot{y}$ [9, с. 255], можа быць прынята як вынік толькі першаснага, самага павярхоўнага аналізу. Больш глыбокае пранікненне ў марфалагічную сістэму дзеяслова прыводзіць да вываду аб тым, што сродкамі мадыфікацыі асновы цяперашняга часу ў прыведзеных прыкладах з'яўляюцца чаргаванне $\theta \sim \dot{y}$ (або нарашчэнне) і чаргаванне $i \sim \theta$ [10, с. 34], якое, аднак, у парадыгмах аднаскладовых дзеясловаў з асновай інфінітыва на **-i** не з'яўляецца ў сучаснай беларускай мове рэгулярным, параўн.: у беларускай мове *біць* ~ *б'юць*, *піць* ~ *п'юць*, але *ліць* ~ *льюць* і *ліюць*, *віць* ~ *уюць* і *віюць*, *шыць* – *шыюць*, тады як у рускай мове толькі *бить* ~ *бьют*, *пить* ~ *пьют*, *лить* ~ *льют*, *вить* ~ *вьют*, *шить* ~ *шьют*.

Такім чынам, лінгвістычнае прадстаўленне сістэмных элементарных альтэрнацый беларускай мовы звязана з тэўнымі цяжкасцямі. Як правіла, яны ўзнікаюць у наступных выпадках: 1) калі парадыгма словазмянення (словаўтварэння) маркіруецца як мінімум трохчленным альтэрнацыйным радам: *спаць – спяць – сплю*; 2) калі працэс мадыфікацыі марфемы адбываецца з удзелам розных – нелінейных і лінейных – марфаналагічных сродкаў: *біць – б’юць* [б’юць]; 3) калі розныя сродкі марфемнага вар’іравання закранаюць усе сегменты марфемы, у тым ліку яе ініцыяльны сегмент, што можа прывесці да поўнага фармальнага распадабнення морфаў адной і той самай марфемы: *прыняць – прымуць*. У такіх выпадках марфаналагічны аналіз канкрэтных моўных знакаў – выяўленне і атаясамліванне элементарных чаргаванняў, дыферэнцыяцыя сродкаў марфемнага вар’іравання – не можа быць звязаны да павярхоўнага аўдыё- і відэаназірання. Яго асновай становіцца тэорыя чаргаванняў, паводле якой прадстаўленне сістэмных элементарных альтэрнацый павінна адбывацца з улікам усіх структурна-семантычных сувязей слоў, фанемная абалонка якіх відазмяняецца ў працэсе форма- або словаўтварэння, і, што вельмі важна, з улікам дыяхранічных падстаў марфемных мадыфікацый.

Літаратура

1. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Опыт теории фонетических альтернатив / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Избранные труды по общему языкознанию / редкол. : С.Г. Бархударов (отв. ред.) [и др.]. – М. : – Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. 1. – С. 265–347.
2. Мельчук, И.А. Курс общей морфологии / И.А. Мельчук ; пер. с фр. под общ. ред. Н.В. Перцова, Е.Н. Саввиной. – Москва; Вена : Языки русской культуры, 2000. – Т. III. – 368 с.
3. Маслов, Ю.С. О типологии чередований / Ю.С. Маслов // Звуковой строй языка : сб. науч. ст. / Академия наук СССР, Институт русского языка ; редкол. : Р.И. Аванесов (отв. ред.) [и др.]. – М. : Изд-во «Наука», 1979. – С. 195–201.
4. Толстая, С.М. Морфонология в структуре славянских языков / С.М. Толстая. – М. : Издательство «Индрик», 1998. – 320 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия», Ин-т языкознания АН СССР ; редкол. : Н.Д. Арутюнова [и др.] ; гл. ред. В.Н. Ярцева. – М. : «Советская энциклопедия», 1990. – 685 с.
6. Чередование // Энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.krugosvet.ru/node/41035>. – Дата доступа : 17.12.2018.
7. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР ; пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 903 с.
8. Колосова, Т.В. Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Т.В. Колосова ; МГПИИЯ. – Минск, 1990. – 21 с.
9. Русак, В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В.П. Русак. – Мінск : Бел. навука, 2003. – 316 с.
10. Беларуская граматыка: у 2 ч. / рэд. : М.В. Бірыла, П.П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 431 с.
11. Яўгенідзэ, І.Т. Формаўтваральныя асновы дзеясловаў падкласа Б VI непрудуктыўнага класа ў дыяхранічным аспекце / І.Т. Яўгенідзэ // Наўка-2013 : сб. науч. ст. : в 2 ч. ; редкол. : Г.А. Хацкевич (гл. ред.) [и др.]. – Гродно : ГрГУ, 2013. – Ч. 1. – С. 254–257.
12. Ворт, Д.С. О роли абстрактных единиц в русской морфонологии / Д.С. Ворт // Развитие современного русского языка. 1972. – М. : Наука, 1975. – С. 53–68.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – Т. 8. Н-П / уклад. Г.А. Цыхун [і інш.] ; рэд. В.У. Мартынаў. – 270 с.
14. Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; уклад. В.П. Русак [і інш.] ; навук. рэд. А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 1252 с.
15. Янкоўскі, Ф.М. Гістарычная граматыка беларускай мовы: вучэбны дапаможнік. – 3-е выданне, выпраўленае / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Вышэйшая школа, 1989. – 301 с.
16. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) [Электронный ресурс] / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. – Режим доступа : <http://www.promacedonia.org/cejtlin/>. – Дата доступа : 19.12.2018.